

МІСТИЧНИЙ І РАЦІОНАЛЬНИЙ ТИПИ ПРОРОКІВ: Т. ШЕВЧЕНКО, П. КУЛІШ

Українська інтелігенція ХІХ століття перебувала під впливом драми екзистенційного вибору між своїм/українським та чужим/російським. О.Забужко маркує цю ситуацію українським дуалізмом, коли існує неспівпадіння історичного буття народу з "...буттям самісним, сказати б, "інфраісторичним" (котре зазвичай випродуковує "альтернативну" історію цього народу – духовну, яка й стає предметним аналогом його тожсамости)" [2, с. 43]. Зауваження досить слушне, але українська проблема не тільки у тому, що не збігається реальне життя (колоніальне становище) з бажаним (національне усамостійнення), і це спричинює творення останнього як уявного/духовного простору. Драма "двійництва" ще й позначена розумінням свого як меншовартісного у порівнянні з чужим. Усвідомлення чи неусвідомлення/витіснення усвідомлення власного дуалізму визначало відмінні шляхи вирішення українською інтелігенцією цієї проблеми. Одним із варіантів реагування є перебирання на себе функції національного пророка, покликанням якого стає будіння нації. Архетип пророка традиційний для української культури. Першим, хто вдався до обирання для себе ролі пророка був Т.Шевченко, який приходить в українську літературу, коли в західноєвропейських культурах відбувалося творення ряду авторських міфів через наскрізне пророцтво, що забезпечувало консолідацію нації. Т.Шевченко також вдається до перебирання на себе функцій національного пророка, створюючи власний авторський міф, поєднавши у ньому українське автентичне начало з християнством, що дозволяє номінувати його як містичний. Творення міфу мало у Т.Шевченка усвідомлений характер і базувалося на протиставленні українського й російського, а також опозиційності до своїх попередників як носіїв комплексу малоросійства. Усвідомленість обраної ролі має місце у зрілий період творчості митця. Він розуміє свою місію й значення "Кобзаря", хоч і залишає собі право на сумнів. Помічаємо у поезії Т.Шевченка поєднання сумніву в потрібності власного слова і впевненості у його божественному походженні: "Мій боже милий! Як хотілось, / Щоб хто-небудь мені сказав / Хоч слово мудре; щоб я знав, / Для кого я пишу? Для чого? / За що я Україну люблю? / Чи варт вона огня святого?" [9, с. 488].

Дистанціювання від попередників оприявлене в Шевченкових поезіях "На вічну пам'ять Котляревському", "До Основ'яненка", "Гоголю". Звертання має у поета самопонижувальний характер. Власне "невміння" володіти українським словом він протиставляє талановитості І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, називаючи їх батьками. Маємо три компоненти Шевченківської опозиційності до попереднього покоління митців: самопониження, батьківство, власна словесна неспроможність. Самопониження і батьківство дозволяє Т.Шевченкові долучитися до традиції, підтвердити її значимість: "Будеш батьку, панувати, / Поки живуть люди, / Поки сонце з неба сяє, / Тебе не забудуть!" [9, с. 25]. Але так само вони забезпечують відкидання попереднього. Номінуючи І.Котляревського, Г.Квітку-Основ'яненка батьками Т.Шевченко тим самим активізує архетип "блудного"/бунтівного сина, який повстає проти батька, обирає відмінний шлях. "Недолугому" батьку поет протиставляє власну фемінну мужність. Фемінізація чоловічої сили у нього пояснюється тим, що Т.Шевченко стоїть не на позиції батька/чоловіка, який позначений комплексом "двійництва", а матері/жінки/України, яка потребує захисту. Відкидаючи реальне батьківство Т.Шевченко знаходиться у пошуках містичного батька, яким є Бог. Тим самим він долучає свою матір/Україну до Нього, що забезпечує утвердження своєї богообраності й українського народу. Задекларована Шевченкова словесна неспроможність не вказує на його мовчання. Він не може і не хоче говорити тими словами, тим голосом, що користувалися попередники, бо то слова і голос малоросів, яким не має місця у створюваній поетом національній міфологемі.

Роль малоросійського письменника, який презентує ту Україну, що задовольняє колонізатора, надавало шанс українському митцю зробити кар'єру у царській Росії, отримати славу і визнання. Відмовившись від цього, Т.Шевченко стає на шлях самотності й самодостатності, що викличе обурення серед російської інтелігенції (наприклад, В.Белінського). Самодостатність поета як українця дозволяє йому створити національну опозицію у стосунку до Росії і тих, хто обрав шлях малоросійства. У контексті цього

твердження варто звернути увагу на поезію "Гоголю". У попередніх дослідженнях (Н.Чамата, П.Зайцев, Ю.Барабаш та ін.) пропонувалося однозначне прочитання цього тексту як послання-сповіді до письменника-духовного побратима. Аналіз поезії "Гоголю" як звернення Т.Шевченка до єдиної людини, яка може його почути, бо сповідує ті самі погляди на Україну й український народ, має характер здогаду або визначений закріпленим колоніальним комплексом: Т.Шевченко мав схвалювати всіх своїх попередників (NB: особливо їх проросійські погляди). Саме таке прийняття ним традиції "малоросійської" літератури у контексті вищої російської забезпечувало вписування Шевченкової постаті у загальний російсько орієнтований український контекст, дозволяло фальсифікувати/відкинути його націотворчі ідеї. Не заперечуючи поважне ставлення поета до М.Гоголя, спробуємо перепрочитати згадану вище поезію. У ній Т.Шевченко, на нашу думку, окреслює різницю між собою і ним. Помічаємо три опозиційні пари у тексті поезії: плач/сміх, самотність/визнання, українство/москальство. На початку твору Т.Шевченко говорить про тихий плач у своєму серці і свою самотність протиставляючи їй сміхові й успіхові Гоголя: "Кому ж її покажу я, / І хто тую мову / Привітає, угадає / Великеє слово? / Всі оглухли – похилились / В кайданах... байдуже... / Ти смієшся, а я плачу, / Великий мій друже" [9, с. 222]. Протиставлення підкреслюється дворазовим вживанням слова "великий". Спочатку воно стосується Шевченкового мовлення і вжите задля підкреслення поетом власної особливої/божественної місії. Далі Т.Шевченко використовує його як маркер свого ставлення до постаті М.Гоголя. Визнаючи за ним "великість" поет одразу ж використовує її як закид у малоросійстві. Після звеличення М.Гоголя письменник вдається до окреслення ситуації в Україні, де батьки виховують дітей, щоб продати "москалеві", що створює відчуття логіки руху – причина (Гоголове малоросійство, яке закладене у текстах) – наслідок (малоросійство всієї України). Контroversійним у поезії є асоціювання власного слова з отруйною рослиною богилов. Така асоціація ставить знак рівності між поетовою сльозою і Гоголівським сміхом у негативних наслідках для України. Відмінність складає той момент, що Шевченкове слово отруйне, бо його не чують, у той час, коли Гоголівський сміх саме через свою почутість.

У противагу образу малороса Т.Шевченко обирає ролі сироти, юродивого, кобзаря або імітує жіночу роль, об'єднуючим для яких є сильне українське начало. Типологізуючи образи-ролі, до яких вдається поет можемо виділити три повторювальні іпостасі: байстрюк/юродивий – Кобзар – жінка/Україна, що дублюються основними станами ліричного героя/автора: екзальтація – одухотвореність – страждання. Ці три образи-стани у сумі формують загальний тип героя – національного пророка.

Якщо говорити про перший тип байстрюка/юродивого, то основне смислове навантаження він несе у ранньому періоді творчості Т.Шевченка. Ці образи (долучимо до них, ще п'яного, лунатика з галюцинаціями) продовжували традицію Шевченкових попередників, адже дозволяли через мовлення психічно неврівноваженої людини говорити про важливі речі і при тому мати імунітет – архетип блазня, який вказує можновладцю на недоліки. Зауважимо, що такий тип з'являється найчастіше у текстах націлених супроти Російської імперії (наприклад, комедія "Сон (У всякого своя доля...)"). Торкаючись стосунків Україна – Польща поет не дозволяє собі юродства, він обирає патетичну і трагічну тональність ("Гайдамаки"). Зробимо припущення, що для Т.Шевченка відносини України й Польщі відбувалися однозначно на рівних позиціях двох сусідніх держав, тоді як Україна у стосунку до Росії завжди розглядалася ним як підлегла, колонізована. Певно, в цій ситуації у Т.Шевченка спрацьовує закріплений механізм комплексу підлеглого, що пізніше розвинувся в український комплекс меншовартості. Тип байстрюка/юродивого, якщо розглядати його мовлення як таке, що націлене не на Російську імперію, а на український народ, має й інше навантаження. У стосунку до власного народу цей тип забезпечує максимальність експресивності, що доведена до стану екзальтованого викриття гріховності й попередження про покарання за неї: (з п'яного монологу ліричного героя) "А ви в ярмі падаєте / Та якогось раю / На тім світі благаєте? / Немає! Немає! / Шкода й праці. Схаменіться..." [9, с. 205].

Образ кобзаря у поезії Т.Шевченка має два варіанти – це збірний тип лірника, який подорожує Україною, і є генератором історичної пам'яті, та сам Шевченко-Кобзар, який поєднує у собі попередню рису, а також є носієм Божого слова, адже не просто оповідає історичні події, а ретранслює, формує у їх межах власне пророцтво. Саме цей образ становить вихідну точку Шевченкової релігійності, що є опозиційною і до російського

варіанту християнства, й до москальства, яким уражені його співвітчизники. Поет вибудовує українську християнську міфологему, у якій відбувається поєднання старозавітної віри через страх перед Богом-батьком з новозавітною любов'ю і жертовністю. У такому поєднанні й існує схожість Шевченкового тексту до Апокаліптичного: страх перед покаранням має зупинити, а обіцянка на спасіння через любов – принести надію. Зауважимо, що любов Т.Шевченка завжди межує з ненавистю до іншого (співвітчизників/України) та самого себе. У посланні "І мертвим, і живим..." епіграф про неможливість любові до Бога без любові до ближнього набуває характер самозастереження. Їм автор одразу робить собі самообмеження на власне презирство до народу, що дозволяє відкинути однозначність трактування і породжує двозначність прочитання: або перед нами застереження з любові, або з ненависті.

Порівнюючи типи юродивого й Кобзаря у творчості Т.Шевченка, дотично до створеної ним загального образу пророка, можемо протиставити їх як два відмінні варіанти пророцтв. Ці два варіанти були оприявлені вже у біблійних текстах. Усіх пророків у Біблії називають набі. Однак маємо дві основні версії утвореного від цього іменника дієслова: говорити і марити, що характеризують відмінні типи пророцтв. Останнє маркувало дивну поведінку людини, яка несла Боже слово. Таким чином, Т.Шевченко створюючи власний образ пророка, вдається до поєднання у ньому пророцтва екзальтованого (юродивий) і пророцтва (одухотвореного). Екзальтацію через мовлення-марення юродивого/п'яного можна сприймати як захисну реакцію у колоніальному просторі (про це говорилося вище) або ж як гру, за якої митець одягає маску божевільного, щоб підсилити значимість слова. Одухотворене пророцтво несе у собі елемент відкидання власного ества. Це веде до заміни індивідуального "я" колективним "ми" (наприклад, поезія "Заповіт").

Важливим для осмислення варіанту національного пророка, що сформовано у поезії Т.Шевченка, є образ жінки/матері/України, адже заявлена мужність поета/ліричного героя, на якій акцентували увагу нативістично орієнтовані дослідники, наприклад, Д.Донцов, Є.Маланюк, І.Дзюба та ін., все ж має виключно фемінний характер, а, отже, орієнтована на збереження, а не на деконструкцію (тому так мало у Т.Шевченка закликів до активного кровопролиття). Поет вдається до імітації жіночих голосів/поведінки, зосереджуючись на іпостасях: жінка-мати, жінка-Україна, самотня дівчина. Перші дві мають дотичність до творення національного міфу, опозиції Т.Шевченка до Російської імперії, третій – зачіпає інтимні моменти з життя поета.

Цікавими є дубльовані у поезії митця образи жінки-покритки й України-матері, які об'єднує те, що вони збезчещенні москалем/Росією. Збезчещення у Т.Шевченка має подвійне тлумачення: жінка/Україна найчастіше або спокушена і віддалася з любові до чужинця, або згвалтована ним. Перше у стосунку до жінки/України висуває письменник як звинувачення. У Поезії "Чигирине, Чигирине.." Т.Шевченко голосом юродивого ставить риторичні питання про потрібність попереднього захисту України (боронили від ляхів, орд, москалів), коли вона: "... заснула Вкраїна., / Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла, / В калюжі, в болоті серце прогноїла / І в дупло холодне гадюк напустила..." [9, с. 195].

Обирає поет і обернену ситуацію, за якою Україна постає перед ним як безневольна жертва, що спокутує не свої гріхи.

Образ України/матері має й містичне тлумачення. Т.Шевченко асоціює її з могилою/жіночим низом, що є з одного боку вмістилищем мертвого/блудного, з іншого – місцем зародження нового/воскресіння. У поезії "Стоїть в селі Суботові", яка, на думку деякого з критиків, становить епілог до містерії "Великий льох", відокремлений від основного тексту через недогляд першого переписувача та видавця, поет зауважує: "Не смійтеся, чужі люде! / Церков-домовина / Розвалиться... і з-під неї / Встане Україна" [9, с. 268].

Символічний образ могили/України фігурує й у поезії "Розрита могила" Т.Шевченка. У ній митець застерігає українців про можливість розриття цієї могили москалями, що приведе до містичного "згвалтування", яке породить не українців, а перевертнів.

Українська дійсність після Т.Шевченка вимагала не нового містика-будителя, але раціонального патріота-тлумача текстів свого попередника. Ця ситуація досить схожа до старозавітньої єврейської. Після закінчення правління Навуходонсора царем стає Набонід, який намагається нав'язати всім провінціям власну релігію. Це спричинює активізацію серед ізраїльської інтелігенції потреби у переосмисленні попереднього шляху єврейського

народу. Визначну роль у цьому відіграють "соферім", книжники, які систематизують єврейські тексти, доповнюючи їх рукописами книг пророків. Книжники, розуміючи, що ізраїльський народ має духовні проблеми, за що його й покарано колонізацією, намагаються знайти першопричину цих проблем через аналіз історичного минулого [8, с. 343].

Саме таке розуміння потреби раціонального переосмислення минулого (української історії, текстів попередників), викриття помилок оприявлюється у творчості П.Куліша. Вважаємо, що він – єдиний з пошевченківської доби зрозумів потребу пошуку нового шляху для українського народу, а не тільки й не стільки багаторазової апробації Шевченківського варіанту: "... проти одержимої романтики П.Куліш активізував в психоісторії української літератури критичний принцип реальності" [4, с. 121]. Однак маємо принаймі три основні причини, що не дозволили П.Кулішеві реалізувати свій намір. По-перше, письменник відкидаючи стихійно-містичне пророцтво Т.Шевченка, замінюючи його раціональним, обирає ті самі Шевченкові засоби, що не дозволило розкритися його власному поетичному талантові. По-друге, П.Куліш народився, за визначенням М.Зерова, справді зарано [5, с. 272], за типом мислення він – людина постмодерної доби. Раціоналізм П.Куліша мав прагматичний характер, що дозволяло йому шукати будь-які варіанти порятунку українського слова, українського народу (звідси його "ходіння" від російського до польського і навпаки), при тому залишаючись у повній згоді зі своєю совістю. Для П.Куліша "метання" не були зрадою, як це сприймали його сучасники, але логічним пошуком кращого для України шляху. По-третє, у П.Куліша "мужній індивідуалізм" [4, с. 131] поєднувався з "жіночим" аристократизмом. На разі мусимо не погодитися з твердженням Н.Зборовської про гармонійне існування у свідомості П.Куліша жіночого і чоловічого начала, що впливало з його власної сімейної ідилії. Із біографії, написаної П.Кулішем від другої особи і наданої до друку від імені В.Білозерського, дізнаємося, що письменник страждав від нехтування себе батьком, а також найбільший вплив на нього мали два чинники: страх перед батьківською силою і любов до матері, а пізніше Уляни Терентьовни [7, с. 230, 233]. Таким чином, у ньому було поєднано "кулішівську" лють, що була притаманна його предкам по батьківській лінії, з жіночим тяжінням до вишуканого, високого, що мало амбівалентний характер.

У контексті Кулішевого раціонального пророцтва важливим є його "Зазивний лист до української інтелігенції", який формує контрдискурс у стосунку до Російської імперії.

Основна мета "Зазивного листа" закладена в епіграфі, що складається з трьох цитат: слова апостола Павла, "Пословиця", теза Спінози. Кожен із них несе особливе смислове навантаження, декодуючи два завдання, що ставить перед собою автор: дидактичне – оприявлене у словах апостола Павла і "Пословиці" (заклик до духовності й активної життєвої позиції) та аналітичне – цитата із Спінози (націленість на інтелектуальний аналіз). Текст П.Куліша умовно можна розділити на дві різні за своїм стилем і емоційністю частини. У першій автор вдається до аналізу української історії, роблячи акцент на протиставленні українська інтелігенція/реальна антисила – Україна/трансцендентний дух нації. Осмислюючи українську історію П.Куліш послідовно доводить, що у колонізованому стані України винна саме українська інтелігенція, яка не має національного самоусвідомлення. Автор закидає "панству" його пристосуванство як під час польської, так і російської колонізаторської політики на Україні. У контексті власних Кулішевих "пошуків" такий закид може видатися нещирим, та письменник звинувачує українську інтелігенцію не у тому, що вона шукала допомоги спочатку у польського уряду, а пізніше російського, а – що піддавалася усвідомленій асиміляції, втрачала власне національне обличчя через забування української мови і культури. Цікаво, що звинувачення російського колонізатора у П.Куліша звучать радикальніше, ніж польського. Автор "Зазивного листа" вважає, що, якщо польські впливи були негативними, то російські призвели до повного вмирання українців як нації: "...наші восточні сусіде самою перевагою власті, сили, достатку позбавили нас у свою чергу національного верховітті і впослідили той елемент національної життя, котрий у людей наукових уважається за найперший. Не роблячи нам ніякого насильства, вони вичеркнули нас із книги живих націй, а давню нашу національну давнину присвоїли собі яко річ, про котру, за нашим мовчаннем, ніхто інший не озивався" [7, с. 262]. У противагу українській інтелігенції автор протиставляє Україну, її трансцендентний дух, що закладений у культурі. П.Куліш пов'язує воскресіння цього духу із постатями своїх попередників

кобзарів і представників професійної літератури, наприклад І.Котляревського. Автор, підкреслюючи їх значимість, однак вказує на неусвідомленість і стихійність діяльності. У протизвагу власну позицію він розцінює як раціональну, і тому більш продуктивну: "Вони робили своє національне діло, буяючи яко люде віку темного; а ми робитимем своє, розмишляючи яко люди, освідчені наукою; вони – мечем та кулаччям, а ми – пером та лагодою" [7, с. 269–270].

Друга частина містить авторське пророцтво. П.Куліш обирає для себе роль "проповідника Христової свободи". Імітуючи біблійний стиль письменник вдається до пророкування майбутнього України. Між його раціональним пророцтвом і містичним Шевченковим кардинальна різниця: Т.Шевченко апокаліптичний містик, тому йому майбутня Україна бачиться обкраденою у вогні, П.Куліш – раціональний оптиміст, який вважає, що засобами культури буде порятовано український народ. У пізніших текстах знаходимо, що поняття культури у П.Куліша збігається з уявленнями про глибинний народний дух, тобто асоціюється з народною культурою. Автор відкидає вплив на свій народ європейської культури/католицької і російської/догматично-православної, вважаючи їх шкідливими: "... наш народ (напучував я) тому зберіг глибину духу, що був сліпий до того світла, яким наповнювали його школи спершу єзуїти, а потім російські схоласти" [6, с. 253]. Таким чином в українській дилемі між Європою та Росією П.Куліш стоїть на позиції контракультурації, тобто спротиву чужій культурі, відкидання її. Зауважимо, що такий спротив однак не виключає прагнення критики власного заради його вдасконалення.

П.Куліш визначає себе як першого апостола нового часу, за яким придуть інші: "Нехай старий завіт історії стоїть перед нами в своїй повазі. Новий виробить і нове вино, і нові міхи по винотоках" [7, с. 270]. У цій цитаті відчувається Кулішеве Христонаступництво: використовується новозавітня символіка, дублюється Христова настанова не руйнувати старе, але побудувати нове. Таким чином, письменник обирає для себе іпостась новозавітного пророка, який принесе не деконструктивні сили, як це, на думку П.Куліша, зробив Т.Шевченко, а помірковано-врівноважувальні. Вибір письменника цілком логічний, адже християнська доктрина, базована на всезагальній любові і примиренні (ідея лівої щоки), вирізнялася тою амбівалентною аристократичністю, що була притаманна й П.Кулішеві: зовнішня революційність у поєднанні з внутрішнім смиренням (наприклад, Христове бичування торгівців у храмі і його ж добровільна згода на власне вбивство).

Отже, П.Куліш створює образ раціонального пророка, поєднавши Шевченківський і Гоголівський національні типи. Шевченківський тип, пов'язаний з активізацією національної ідеї, яка у П.Куліша переростає у прихований нативізм і контракультурацію. Гоголівський – з комплексом талановитого малороса, який роздвоєний між бажанням зберегти своє національне коріння і потребою реалізації, що неможлива за умови попереднього.

Література

1. Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко / Юрій Барабаш. – К.: Вид-дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 744 с.
2. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / Оксана Забужко. – К.: Наукова думка, 1992.
3. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К.: Факт, 2006. – 148 с.
4. Зборовська Н. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури / Ніла Зборовська. – К., 2006. – 504 с.
5. Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті / Микола Зеров. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 2007. – 568 с.
6. Куліш П. Повість про український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / Пантелеймон Куліш. – К.: Рад. журн. "Український Світ", 2005. – 384 с.
7. Куліш П. Чорна рада / Пантелеймон Куліш. – К.: Школа, 2008. – 352 с.
8. Мень А. Вестники Царства Божия / Александр Мень. – Брюссель, 1986. – 647 с.
9. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро. – 1982. – 647 с.